

BALASSI BÁLINT TÖRÖK VERSEIHEZ

Balassi Bálint török feljegyzéseit és törökből fordított verseinek problémáit »Balassa Bálint és a török költészet« címen a Horváth János tiszteletére kiadott Magyar Századok c. kötetben tárgyaltam (1948, 80—100. l.). A cikket németül is kiadtam (Die türkischen Texte des Valentin Balassa) az »Acta Orientalia Hung.« II. kötetében (1952, 23—61. l.). A két közlemény nem egészen azonos; a német kiadásban egyet-mást változtattam, rövidebben, vagy bővebben tárgyaltam, javítottam, s közöltem a török feljegyzések rendszeres nyelvészeti feldolgozását (51—61. l.), mely a magyar cikkből még hiányzik.

Munka közben felmerültek szövegkritikai kérdések is, melyeket — aszerint, hogy hol volt rá szükség — részint a magyar, részint a német nyelvű dolgozatban fejtegettem. Főleg a következő két helyről van szó.

Eckhardt Sándor kiadása 47. sz., 10—11. sor (a következőkben a számok szerinti versidézetek Eckhardt Sándor kiadására vonatkoznak):

»Ti kik szegénységet én szememre vettek, én hiszem azt tudjátok,
Hogy a vidám szemű s vékony szemöldökű kegyes rabja nem vagyok?«

Itt a *tudni* ige jelentése nem 'scire', hanem 'vélni, gondolni' s a kérdőjel törlendő. (Magy. Száz. 89—90. l.) — 46. sz. 7—8. sor:

»Feltámad a napom fénye, szemüldek fekete széne,
Két szemem világos fénye, élj, élj életem reménye!«

Itt a *nap* jelentése nem 'Tag' (Gragger, a Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit c. műben, 27. l.), hanem 'Sonne' s a 7. sor végéről a vessző elhagyandó (»szemöldökű fekete széne két szemem világos fénye: törökös antitézis; Acta Or. Hung. II, 31. l.).

Most Balassinak másik két helyével akarok részletesen foglalkozni. Ezek közül az elsőnek a magyarázatát már megírtam németül (i. h. 32. l.), a másodikat a magyar cikkben is, a németben is érintettem, de most új — azt hiszem megnyugtatóbb — megoldást adok. Cikkem harmadik részében egy nagyon érdekes török irodalomtörténeti adalékot ismertetek. Balassi török feljegyzéseihez, mely — úgy látom — megoldja Balassi török versei eredetének kérdését is, a negyedik részben pedig a »Minap mulatni mentembem« kezdetű vers (25. sz.) egy török variánsát ismertetem.

I

A »török szép versekből« fordított költeményben (Varjas 73. l., Szilády 88. l., Dézsi 184. l., Eckhardt 64. sz.) a 16—17—18-ik sor így hangzik:

»Érted hagi elmentel és feleítettel engem szegeni Aruadat
Illy rementelenül szép szemellýed nélkül ne hadgi vefzni szolgadat
Emlekezől rolam fenyes feier rolam ad mar latnj magadat.«

Mi ebben a versben az »érted« szónak az értelme? Lehet: 1. 'du verstehst', 2. 'du hörst', 3. 'du hast erreicht', 4. 'deinetwegen, für dich'.

Először is feltűnhetik, hogy a szóban forgó első sor második harmadában hiányzik egy szótag; Szilády az »és feleítettel« kifejezést »és elfelejtettel«-re javítja. Dézsi meghagyja a kézirat közlését: »Érted, hogy elmentél — És felejtettél — Engem szegény árvadat.« Eckhardt Sándor — elnézésből Sziládyra hivatkozva — és itt felejtettél«-re javítja a helyet.

Én az »és elfelejtettél«-re való javítást jobbnak tartanám; ha ezt fogadjuk el, megpróbálhatjuk magyarázni az íráshibát: a két *el*-igekötő közül az egyik egy másoló tollában maradt. Az »elfelejt« ige mintha a jelentést tekintve is jobban ideillene. Az is figyelembe veendő, hogy a versben a költő többször emlegeti, hogy kedvese elfelejtette s a szóban levő versszak harmadik sorában is ez van: »emlékezzél rólam«, gondolj már réám, te, aki elfelejtettél. — Annyi bizonyos, hogy egy szótág hiányzik. Nem gondolom azonban, hogy ez a második harmadban hiányzó, ismeretlen szó vagy szótág lenne az, mely az »érted« értelmezésének kérdését megoldja. A sor értelmét tehát ettől a szerintem kevésbé valószínű lehetőségtől eltekintve keresem.

A kiadók nem tartják ezt a helyet magyarázandónak, szerintük tehát az értelem világos. Ez nem egészen így van.¹

A szóban forgó verset Gragger Róbert lefordította németre a »Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit« c. kiadványban (28. l.), és pedig az idézett versszakot a következőképpen: »Wisse, dass du fortgehst und mich verlassen hast, mich, deine arme Waise, | So hoffnungslos ohne deine schöne Person, lass deinen Diener, nicht verderben! | Gedenke meiner, meine leuchtende weisse Rose, lass dich endlich sehen«.

Ebben a fordításban először is törlendő a »Diener« utáni vessző. De ez egészen lényegtelen apróság. Az, amiről beszélni kell, az »érted, hogy elmentél« szavaknak »wisse, dass du fortgehst« módján való fordítása. Ezt nem értem, és nem tudom, hogy Balassi kiadói helyeselték volna-e, illetőleg helyeselnék-e Gragger Róbert fordítását. A sort mindenesetre magyarázni kell.

Először megemlítem, hogy Balassi az *ért* igét a 3. sz. versben egy különleges régi értelemben használja; az a két sor, melyben ez az értelem előfordul, így hangzik:

*»Ha néha hogy érték egyéb embereket szeretőjőkről szólni,
Akkor én bús lelکم rólad emlékezvén nem tud szegén mit tenni.«*

Itt az *ért* jelentése 'hallani' (vö. Nyelvtört. Szótár, második jelentés). Ezzel a jelentéssel azonban abban a versben, melyet magyarázni akarunk, nem boldogulunk.

Úgy gondolom, hogy az »érted« szó jelentése itt nem 'du verstehst', 'du hörst' vagy éppen 'wisse', hanem 'deinetwegen' s nem az első, hanem a második sorhoz tartozik. A két sor értelme tehát ez: »Ne hagyj veszni szolgádat *érted* az által, hogy elmentél és elfelejtettél«. Az »érted« utáni hosszú közbevetés voltaképpen nem zavarja a vers folyamatosságát, mert a »hogy« erősen kapcsolja a közbevetést az »érted«-hez s a folytatás azután zavartalanul jön a második sorban.

Megvallo, azonban, hogy ez a megoldás Balassi nyelvhasználatából nem minden további nélkül következik. Balassi a XVI. század magyar nyelvén, de éppen olyan klasszikusan egyszerű nyelven ír, mint Petőfi. Verseik szépségének ebben van egyik legfőbb varázsa. Balassira nyelvi szempontból egy ilyen versrészlet jellemző (17. sz.):

*»Akarván szívemet enyhíteni
Igen reggel mennék ki mulatni,
Tetszém megújulni.*

*Mellette egy kiterjedt ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemile szóla.*

*Kimentem egy csergő patakra
Táldlék oly hívesre, tisztára,
Mint fényes kristálra;*

*Ott az fa árnyékába leülék,
Fülemile hogy ott hangoskodnék,
Szívem gyönyörködék«.*

*Partja-büves sok gyöngyvirágokkal,
Ékes sok jószagú violákkal,
Két rózsabokorral,*

Balassi számára az inverzió, a bonyolultabb fajta szórend idegen. Idegen, de mégis előfordul nála. Íme például a 16. vers első vers-szaka:

*»Ó te csalárd világ, nyughatatlan elme,
Forgandó szerelem, változó szerencse,
Mire most szívembe
Új gyötrelmet hozál eszem vesztésére?«*

¹ Általában nem vagyok benne biztos, hogy a kiadók értették, illetőleg jól értették Balassi minden olyan helyét, amelyet nem tárgyalnak. Jó volna, ha a tervezett új Balassi-kiadás — a XV—XVII. századi magyar nyelvanyag alapos felhasználásával — Balassi verseit nyelvilag is részletesen magyarázna.

Ilyen az 57. vers nyolcadik vers-szaka is:

»Ha ki ez kínokat akarja megtudni,
Ily kegyetlenképpen hogy bennem ki szerzi,
Életemnél lelkem azt inkább szereti«.

A magyarázott költemény nagyon szép utolsó sorában is van inverzió:

»Régi szörnyű kárán így veszett bánkódván, Juliának ajánlá«.

Nem igen kételkedem tehát, hogy a 64. vers 16—18-ik sorainak fenti értelmezése elfogadható.

II

A költemény következő vers-szakában is van egy hely, mely magyarázatra szorul. Ezt a kiadók is látják és igyekeznek is magyarázni. A vers-szak így hangzik:

»Sziuem nagy ízerelmet s-titkon fel gyúlt tüzet íelenteni né merem
Mert ha meg íelentem nagy tüzémmel íeltem hogi sokat efízt vesístem
Ha penig Titkolom chak magam fogiatom mert bellő tűz vesít engem«.

A második sor harmadik harmadának nincs értelme. Szilády Áron (88. l.) így adja a második sort: »Mert ha megjelentem, nagy tüzémmel — féltém hogy — sokat, eszít vesztém,« tehát elfogadható értelem nélkül, — ugyanígy Dézsi Lajos (185. l.): »...Nagy tüzémmel, féltém, Hogy sokat, eszít vesztém,«. Gragger Róbert (i. m. 28. l.) szintén nem viszi előbbre a kérdést, így fordítván németre az első két sort: »Meines Herzens grosse Liebe und insgeheim entbranntes Feuer wage ich nicht zu melden, denn wenn ich es zeige mit meinem grossen Feuer, fürchte ich, dass die Vernunft schwindet,«. Varjas Béla (74. l.) a kézirat szerint adja a sort s megjegyzi: »E sor szövege is, úgy látszik, romlott. Szilády és Dézsi központoszással igyekezik a sor értelmét megmenteni, de aligha megnyugtató módon«. Ugyanígy nyilatkozik Eckhardt Sándor (241. l.), de ő javaslatot is tesz a sor javítására, ilyenformán: »A hiba a 'sokat' szó mögött van, mely nem ide való. Alighanem 'akkor' állhatott az eredetiben; ennek egyes betűi kiadják a 'fokat' megközelítő képét. Az 'akkor' — az 1. sz. levél 'akkor' alakja mellett, — kétszer is előfordul a 21. sz. levélben«. Ennek megfelelőleg Eckhardt Sándor a szövegben így közli a sort:

»Mert ha megjelentem, nagy tüzémmel féltém, hogy akkor eszít vesztém.«

Én a Magyar Századokban (87. l.) így foglalom össze a két sor értelmét: »magamba fojtom a tüzet, mert különben nagy kárt tennék, de így meg magamat emészt a tűz«. Határozottabban színt kellett vallani dolgozatom német kiadásában, melyben — némi javításokkal — közöltem Gragger Róbert német fordítását. Azt mondtam (33. l. 15. j.): hogy a sokat alakot soknak kell olvasni s akkor kijön ez az értelem: »Denn wenn ich es zeige, fürchte ich, dass ich mit meinem grossen Feuer viele der Vernunft beraube«. Ezt a magyarázatot lényegében most is jónak tartom. Arról van tehát szó, hogy sok ember elveszti az eszét, ha rettenetes tüzet látja. Tipikus és gyakori képe ez a török költészetnek. Idézem például Báqínak (XVI. sz.) ezt a hasonló képzetkörben mozgó két sorát (ed. Dvořák, 137. l.):

— — — — —

Bāqī derūnum ātešīnī dūdī-dur felek
Mīhr-ī sīpīhr āhīm odundan šerāre-dur

»Báqí, az égbolt az én bensőm tüzének füstje, s az égbolt napja sóhajom tüzének szikrája«.

Balassi 33. sz. verse, mely így kezdődik: »Vajha én tüzemnek nagy türehetlen volta,« egész menetében a magyarázott verséhez hasonló alap gondolatot fejt ki. Harmadik szakasza pl. így hangzik:

»De az nagy szerelemtől gyúladott tüzem
Csak egyedül nekem megemésztí életem,
Szeretőmet penig,
Kihez égek föttig,
Csak fel sem gyűjtíja nekem«.

De azt hiszem, a kérdésnek a javasolt értelemben való megoldása még egyszerűbb, mint ahogyan német nyelvű dolgozatomban írtam. A »sokat« alakot nem kell »soknak«-ra javítani, hanem csak »sokak«-ra. Egy nagyon egyszerű és jól megérthető íráshibáról van tehát szó; egy másoló a »sokak eszt« kifejezésben a második szó szóvégi t-jét előre vette, az első szó végére, esetleg az eredeti »sokak« második k-ját t-nek olvasta. A »sokak« gyakori a magyar régiségben, a Nyelvtört. Szótárból idézhetjük: »Ennek okaert meg hydegeol' sokaknak isteny zerelmek«. (DomC. 138. DebrC. 23). »Sokakat fogua vissza hozának. (Helt: Krón. 50)«. Vagy éppen magánál Balassinál a 92. számú, »Adj már csendességet, lelki békességet mennybéli Úr!« kezdetű versben (9—10. sor):

»Jó voltod változást, gazdagságod fogyást érezhet-e?
Engem te szolgálod, mint régen sokakat ébreszthet-e?«

III

Dolgozatom német kiadásában (33. l.) a következőket mondtam: »Valaha talán megtaláljuk Balassi törökből fordított költeményeinek török eredetiit, ez azonban csak alkalmilag, véletlenül történhetik, — mint ezt már a »Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit« ismertetésében is megírtam. (Kőrösi Csoma-Archivum II, 375). Német nyelvű dolgozatom megszerkesztésénél az volt az egyik főcélom, hogy a turkológusok nemzetközi körének lehetőséget nyújtsak Balassi török versei török eredetiinek megtalálására. Kétségtelen, hogy ebben a kérdésben még érdekes eredményekre számíthatunk.³ Néhány párhuzamos helyet a török költészetből, abból az anyagból, melyet történetesen Balassival való foglalkozásom idején olvastam, magam is idéztem, de ha az ember rendszeresen, két-három hónapig olvasná csak Balassi anyaga szempontjából a török irodalmat, jelentősen emelhetné e párhuzamos helyek számát. De valószínűbb az, hogy itt olvasmányuk és ismereteik alapján esetlegesen fognak a kutatók egy-egy értékes felfedezésre bukkanni.

Egy ilyen becses felfedezést közölt velem levélben pár hónappal ezelőtt, német nyelvű cikkem elolvasása után Hellmut Ritter, a frankfurti egyetem tanára. Közlése így szól: »Zu S. 43 [dolgozatom 43-ik lapjáról van szó]: *Kimseler görmüş degildir* etc.: Der Vers steht in meinem *Karagöz* (Bd. I, 46 und Band III, 196)...

Ritter tehát a Karagözürol nevezett árnykép-játékokban két helyen megtalálta Balassi hetedik török versének (l. Magyar Századok 94. l., Acta Or. Hung. II, 43) a mását.

Először néhány szót szövekről a karagözürol. A török Kara-göz név annyit jelent, mint »fekete szem, fekete szemű« és a török árnykép-játék főszereplőjének a neve, aki egy-eleven, tréfás, nagyhangú török-cigány. Az árnykép-játék másik főszereplője Hadzsiivad, egy műveltebb török. Együttes szereplésük sok kedves komikum forrása. Mindaketten tulajdonképpen csak kísérő-személyei a cselekménynek.

Az árnykép-játék Kínától Görögországig ismert műfaj. Törökországban a ramazán, a böjt-hónap egyik főmulatsága volt a karagöz; e hónapban a törökök nappal böjtöltek, éjjel éltek és mulattak. Nyílt színpad helyett egy fehér vászon van kifeszítve, melyet hátulról olajlámpa világít meg. E vászon mögé szorítja és emögött mozgatja a játékmester a hártýából kivágott, színesre festett, húsz-harminc centiméteres szereplőket.

Az árnykép-mester, a hajladzsi, adja elő a színdarabot, akinek természetesen nem közönséges utazó és előadó, esetleg írói képessége van. Ez a színdarab egy rendkívül érdekes, mulattató, fordulatokban és szereplő típusokban gazdag, lazán összefüggő részekből álló, rendesen komikus, itt-ott obszcén műfaj. A darab egyik fő mulattató eszköze a szójáték, s ami minket most különösen érdekel: bőven el van látva zenei és költészeti betétekkel.

A karagöz-játékok első kutatója Kúnos Ignác volt, s az első karagöz-játékok akadémiánk kiadásában, a Nyelvtudományi Közleményekben jelentek meg (külön: »Három karagöz-játék«, 1886; NyK. XX), bevezetéssel, töröktől és magyar fordítással.

Később többen foglalkoztak a karagözüvel (különösen kieli tanárom, Georg Jacob, azután Theodor Menzel, Meddáh, Schattentheater und Orta Ojunu c. munkájában, mely Prágában, 1941-ben jelent meg), többet kiadtak, a török tudomány is jelentős munkásságot fejtett ki a karagöz-kutatásban, de a karagöz-játékok nagyobb arányú kiadása és kutatása Hellmut Ritter nevéhez fűződik, aki megfelelő bevezetésekkel, pontos szöveggel, »Karagös — Türkische Schattenspiele« címen kiadta és mesterien lefordította Nazif Bey udvari árnykép-játékos karagöz-játékait; az első kötet díszes kiállításban, remek színes képekkel, 1924-ben,

³ Vö. Eckhardt Sándor jegyzeteit. Az »ébreszt« ige értelme az összefüggésből, a Nyelvtört. Szótárból, Czuczor — Fogarasi Szótárból megállapítható; jobb volna pár szóval megmagyarázni.

⁴ Itt jegyzem meg, hogy Balassi olvasásánál sokszor az az érzésem, hogy többet tanult a török költésztől, mint gondoljuk. Ezt persze nehéz volna bizonyítani. A közép- és korai újkori keleti és nyugati irodalomnak sok közös eleme van.

a második, melyet az Orientalistische Literaturzeitung 1944-i kötetében ismertettem, 1941-ben, a harmadik 1953-ban jelent meg (ebben a kötetben fordítás nincsen).

A vers tehát, mint Ritter mondja, kétszer fordul elő a karagöz-játékokban. Először a Qanlı Qavaq (Die Blutpappel — A véres nyárfa, azaz A vörös nyárfa) c. játékban. (Ritter, i. m. I. 15—63.) Tartalmát feleslegesnek tartom elmondani. Csak annyit, hogy a vörös nyárfa szelleme varázsló s egy dalosnak a fiát elragadja, de az apa szívreható panaszára visszaadja. E köré a történet köré fonódnak Karagöz és Hadzsivad tréfái és kalandjai a nyárfával. Balassi hetedik török verse ott fordul elő, ahol az apa panasza leghevesebb s utána a szellem vissza is hozza az elragadott fiút. Itt a vers a következő alakban szerepel (Ritter, i. m. I, 46):

*Kimseler gürmüş değildir can bedenden gittiğin?
İşte ben gözümlü gördüm hele canım dır giden.*

Ritter fordításában:

*»Hat wohl einer je gesehen aus dem Leib die Seele gehn?
Ach, ich musst es selbst erfahren, meine Seele gehen sehn«.*

Ritter a fordításhoz hozzáfűzi, hogy a második sorban a »meine Seele« az elrablott fiút is jelenti. Megjegyzem, hogy a kérdőjelet az első sor végén lehetetlennek tartom. Balassi sem kérdőmondatdal értelmezi a sort. Ritter művének III. kötetében (196. l.), ahol a vers másodikszor fordul elő, már nincs meg a kérdőjel. Ritter fordításában helyén van a kérdőjel, csak hogy ő a tagadó mondatból (»senki sem látta, hogy a lélek kiment a testből«) kérdőmondatot csinált.

A vers másodikszor Ritter gyűjteményének III. kötetében, a »Ferhád ile Şirîn« (Fehád és Sírín) című játékban fordul elő (153—209. l., a kérdéses hely a 196. lapon. A darabot 1931-ben, Istanbulban kiadta H. W. Duda is; nála a vers a 28. lapon).

Ferhád és Sírín szerelmének története általánosan ismeretes, de talán nem lesz felesleges néhány szót szólni róla. (I. Ritter, i. m. III, 156 skk.) II. Chosrau Parvéz perzsa király (590—628) szerelme és később felesége volt Sírín. Ehhez a történeti tényhez kapcsolta később az irodalom Ferhádnek, a zseniális festőnek, szobrásznak és alagút-építőnek sokszor megírt szerelmi történetét Sírinnel, melynek epizódjait és változatait itt nem ismertetem. A történetnek karagöz-játékbéli változata sajátos: a fejedelmi környezetből polgári környezetbe van áttéve s az árnyjáték két hőse, Hadzsivad és Karagöz, szintén részt vesznek a cselekményben.

A Balassi által feljegyzett két sor Ferhád és Sírín egyik találkozására végén fordul elő. Sírín így szól: »Engedd meg rabszolgánódnak Ferhád, hogy eltávozzék«. Erre Ferhád: »Mit mondasz Sírínem? Hogy engedi el az ember a testben levő lelkét?« Ezután Sírín négy sort énekel és elmegy, majd Ferhád szintén négy sort énekel s e négy sor után jön — ugyanabban a versmértékben — Balassi két sora, éspedig a következő változatban:

*Kimseler görmüş değildir can bedenden gittiğin,
İşte ben gördüm gözümlü kendi canımdır giden.*

Talán nem is kell a figyelmet felhívni arra, hogy a verseket megelőző idézett párbeszédben Ferhád a Balassi verse egyik kifejezését használja (»Hogy engedi el az ember a testben levő lelkét?«). A kifejezés törökül így hangzik: *tendeki canına* 'testben levő lelkének' [engedélyt ad], tehát itt Balassi kifejezése szerepel, amely — mint látni fogjuk — eredetibbnek látszik, nem pedig az árnykép-játék *beden* szóval szerkesztett kifejezése (erről bővebben lent).

Mielőtt a karagözbéli variánsokat Balassi szövegével összehasonlítanám, először szólok néhány szót arról, hogy viszonylik egymáshoz a két karagözbéli szöveg. Erről nincs semmi lényeges mondanivaló. A Ferhád és Sírínben a szörend az egyik helyen szabadabb: *gördüm gözümlü* 'láttam szememmel'. A vörös nyárfában (és Balassinál) szabályosabban *gözümlü gördüm* 'szememmel láttam'. A vörös nyárfában a *kendi* 'a magam [lelke]' helyett a *hele* 'íme [a lelkem]' szó található (s ilyen jelentésű Balassinál az e szó helyén látható *işte* is).

A szóban forgó vers Balassinál így hangzik:

*Kimseler g'örmiş degil-dür tenden d'zanın gittiğin,
İlla ben g'özümlü g'ördüm, işte d'zanom-dür giden.*

Magyarul: »Senki sem látta a lélek elmentét a testből, — De én szememmel láttam: íme lelkem (kedvesem) az, ami elmegy«.

Balassi fordítása (47. sz., 35—38. sor):

*»Mikoron kirepül lélek beteg testből soha senki nem látta,
De az én szerelmem, ki olyan mint lelkem, hogy fejemet elhadtá,
Most szemem jól látta, de vélni sem tudta, hogy magát másnak adta«.*

Törökül nem tudók előtt talán így szemléltethetném a két török változatnak, a Balassi-félének és a karagözben találhatónak a viszonyát (Balassi török szövegét veszem alapul; a két szöveg között 300 év különbség van, a hangtani eltérések most minket nem érdekelnek):

»Senki(k) látott nincsen [senkisémet látta] testből léleknek a kimentét [a *ten* 'test' szó helyett a karagözben *beden* — szintén 'test' — van, a test-lélek sorrendje meg van fordítva, a *džan* 'lélek' szó nál elmaradt a genitivusi *-in*, a verset ugyanis meg kellett — és meg lehetett — rövidíteni egy szótaggal, mivelhogy az egyszótagú *ten* helyébe a kétszótagú *beden* került], de [helyezett a karagözben: *ime*] én szememmel láttam [1. fent], *ime* [az egyik karagözben: *a saját*; 1. fent] lelkem = kedvesem (van) a menő».

Ez összevetés alapján megállapíthatjuk, hogy Balassi eredetibb, helyesebb változatát jegyezte fel a versnek. A nála található *tenden džanin gittiğin* 'testből léleknek a kimentét' kifejezés egyszerűbb, természetesebb, mint a karagöz *can bedenden gittiğin* 'lélek testből kimentét' kifejezése s a második sor elején a »de« logikusabb, mint a karagöz »*ime*« szava. Eredetibbnek látszik a Ferhád és Balassi *kendi* szava is, A vörös nyárfa *hele* szava helyett (1. fent).

Végül meg kell jegyezmem, hogy a tárgyalt török vers nemcsak a két említett árnykép-játékban fordul elő. Megvan a Ferhád és Sírín történetét tárgyaló török népkönyvben is (Ritter, i. m. I, 47. l. c. jegyzet). Ezek a litografált népkönyvek prózai művek verses betétekkel, kezdetleges rajzokkal; ez a török ponyvairodalom, de termékei, mint az újabb török irodalom-kutatás megállapította (l. Ritter, i. m. III, 160), nem olvasásra vannak szánva, hanem előadásra; nagyon nehezen is olvashatók s Törökországban rendkívül nagy volt az analfabéták száma.⁴

Vajon árnykép-játékból vette Balassi a verset? És ebből valók többi török versei is? Nem. Nem lehetetlen, de nem valószínű, hogy valaha is látott volna árnykép-játékot. A dolog egészen másképp van, de mindenesetre az árnykép-játékokkal való kapcsolat az, mely Balassi török verseinek eredetére rávezet.

Az árnykép-játékok dalaira vonatkozólag Ritter rendszeres kutatásokat végzett. Munkája első kötetének bevezetésében (10. l.) a következőket mondja: »Die in den hier mitgeteilten Stücken vorkommenden Kunstlieder entstammen fast sämtlich grossen Liedersammlungen, die noch heute von den türkischen Sängern benutzt werden«. Ritter fel is sorol több ilyen dalgyűjteményt; ezek a törököknél nagyon kedveltek, a régi időkben is, az újabb korban is közkezen forogtak, nekem is van ilyen és kéziratosat is láttam. Vidinben 1931-ben fel is jegyeztem két öregasszonytól, kik ünnepi alkalmakkor házaknál szoktak énekelni, ilyen gyűjteményből való dalokat.

Ilyen dalgyűjteményből, törökül medzsmúából (*medzsmú^a*), vagy dalgyűjteményekből valók Balassi török versei. Hogy neki magának volt ilyen medzsmúája vagy valamely török énekesét használta, aki oktatója volt a török költészetben, azt nehéz volna megmondani. Az utóbbi eset a valószínűbb. Az énekesek, mint az imént mondtam, ezekből a medzsmúákból vették dalaikat. Az is lehet, hogy ilyen medzsmúát Balassi sohasem látott s feljegyzett török versei egyszerűen egy török népekesnek medzsmúákból vett repertoárjából valók.

Itt felmerül az a kérdés is, hogy dallammal vette-e át Balassi ezt a kilenc török verset, a bejtekét, vagy nem. Törökből fordított versei közül a »Minap mulatni mentemben« kezdetűt (25. sz.) világosan dallammal együtt vette át, ugyanígy az »Ez világ sem kell már nekem« kezdetűt (46. sz.). Másképp van a dolog a »török szép versekből« fordított költeménynél (64. sz.), mely a »Csak búbanat nótájára« van írva. Balassi csak a szöveget vette a törökből s lehetséges, sőt talán valószínű, hogy a kilenc »bejt«, azaz kilenc »török verse«-nél is csak a szöveget ismerte, a dallamot nem. Ez inkább írásbeli, mint szóbeli közvetítés mellett szól.

Azt a lehetőséget, hogy Balassi népkönyv-féle irodalmi művekből vette volna a török verseket, talán felvetni is felesleges.

IV

Annak a megállapítása, hogy Balassi török verseinek kapcsolata van az árnykép-játékok verseivel, további eredménnyel is járt.

H. Ritter árnykép-játék-gyűjteményének új kötetét olvasva, mely meglepetéssel ütődött meg a szemem egy versen, amely Balassi egy másik törökből fordított versének a variánsa. A 25. sz. versről van szó, mely Eckhardt Sándor kiadásában így hangzik:

»Minap mulatni mentemben jöve két kegyes előmben.

Egyik mondá: »Hallad legény, melyikünk szebb, ez-e vagy én?«

⁴ O. Spies, Türkische Volksbücher. Leipzig, 1929. (Sammlung »Form und Geist« XII.)

*Felelém ; »Ez szót nem fejem, vétekben én nem leledzem,
Nem akarok megfélelnem, mind szépek tetszetek nekem.*

*Nektek szemetek fekete, két-két narancs kebletekbe[n],
Vattok szépek személyetekbe(n), édesek beszédetekbe[n].*

*Mondá ismeg : »Kérlek téged, melyinket vennéd inkább meg?
Melyinkért adnád több pénzed, mondd igazán feleleted«.*

*»De imhol nektek az igaz, szépségekről rövid válasz,
Szemölcsöt visel mellyén az ; az ki legszebb, kisebbik az«.*

A vers török vonatkozásait a Magy. Száz. 85—86. lapjain tárgyaltam. (Acta Or. Hung. II, 27—29.) Most csak arra emlékeztetek, hogy Balassi megmondja, hogy ez török ének s első sorát törökül is közli. A vers gondolatai, kifejezései törökösek.

A török variáns Ritter »Karagös« c. műve III. kötetének 217. lapján található, mint az *Orman* (Erdő) című árnykép-játék bevezető verse. Megjegyzem azonban, hogy Ritter mint meg is mondja, ezt a verset maga tette az illető játék elejére s a forrása egy notesz, amelyet az árnykép-játék-mesterek szoktak használni költemények és párbeszédek feljegyzésére, melyeket meg kell tanulniuk. A vers tehát nem tartozik a darabhoz, de ezek a bevezető versek úgy sincsenek semmi összefüggésben a darabbal.

A vers, mely töredéknek látszik, a következő :

*İki dilber ata biner, uydu gönül, bile gider,
Bİrbirine nisbet eder : Sen mi güzel, ben mi güzel?*

*Biri der ki : Gel varalım, varalım yolda duralım,
Gelen yolcuya soralım : Sen mi güzel, ben mi güzel?*

*Birisinin kaşı kara, birisinin gözü elá.
İkisi de cana sefa, o da güzel, bu da güzel.*

Magyarul :

*»Két szép leány lóra száll, a szív követi őket, velük megy.
Összehasonlítják egymást : te vagy-e szép, én vagyok-e szép?*

*Az egyik mondja : gyere, menjünk, — menjünk és álljunk az úton,
A jövő utastól kérdezzük meg : te vagy-e szép, én vagyok-e szép?*

*Az egyiknek a szemöldöke fekete, a másiknak a szeme kék,
Mindkettő gyönyörűség a léleknek, az is szép, ez is szép«.*

Balassi versének és a török versnek a versmértéke is azonos, szótagos vers, 4—4 || 4—4. Mindkét verset voltaképpen 8 szótagonként kell sorokra bontani. Ilyenformán a rímképlet a törökben :

a a a b
c c c b
d d d b

Balassi versének rímképlete :

a a a a
b b b b stb.

Ezt a versformát — mint az idézett helyeken már megírtam — a török lantos költészeti nagyon kedvelte s megismételhetem azt a feltevésemet, hogy a verset Balassi egy Magyarországon járt török lantos költőtől vette. Nem ő alakította át ; a Balassi-féle variáns megvolt török nyelven, mint a feljegyzett török sor igazolja.

Balassi törökből fordított versei és török feljegyzései a török irodalomnak is becses emlékei : 3—400 évvel viszik vissza az árnykép-játékok, illetőleg a medzsmúák dalainak a multját. De Balassi egyes török darabjait bizonyára meg fogjuk találni régi frott török forrásokban, régi medzsmúákban is.